

# ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 364.42:355.292

*Г. М. Гордієнко*

## **ЮРИДИЧНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1942-1948 рр.)**

***Анотація:** В статті проаналізовано процес становлення державної політики соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Висвітлюється становлення системи юридичних і нормативних актів радянської держави, які регламентували соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в Україні. Аналізується зміст законів, указів, постанов та інструкцій щодо соціального захисту фронтовиків, ухвалених у роки війни і повоєнний період. В статті розкривається зміст заходів радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в повоєнний період.*

***Ключові слова:** інвалід Вітчизняної війни, соціальне забезпечення, юридичні і нормативні акти, укази, пенсіонування, працевлаштування.*

Період радянсько-німецької війни і післявоєнної відбудови є найважчою епохою новітньої історії України. Мешканці республіки пережили великі потрясіння, зазнали неймовірно тяжких втрат внаслідок військових дій. Фронт двічі – з заходу на схід і зі сходу на захід прокотився по наших землях. Після вигнання нацистів українці, докладаючи великих зусиль, почали налагоджувати нормальне життя. На перешкоді цьому стояв тоталітарний режим, який приніс нові випробування. Усі верстви українського народу, за винятком партійно-державної номенклатури, жили бідно. Надії на покращення не підтвердилися. Громадяни страждали від нестачі продуктів харчування, одягу, взуття, а колгоспники ще й від тотального оподаткування. Найважче в ці часи прийшлося колишнім фронтовикам, які втратили своє здоров'я, або отримали каліцтво на війні. Число тільки офіційно зареєстрованих інвалідів війни в Україні сягнуло понад шістсот тисяч. Покалічені фронтовики очікували, що держава, яку вони захищали, не залишить їх у скруті.

Для того, щоб хоч якось полегшити становище ветеранів, які втратили своє здоров'я, або були тяжко травмовані на фронтах Другої світової війни, радянський режим намагався вживати відповідних заходів, зокрема й у правовій сфері. Соціальне забезпечення перебувало у віданні союзних республік. Кожна республіка розробляла своє власне правове поле для цього. Тому діяльність партійно-урядового керівництва радянської України з правового врегулювання соціального захисту інвалідів-фронтовиків представляє значний інтерес для дослідників. Передусім ця тема є важливою для вивчення особливостей функціонування тоталітарного режиму. Неабияку цінність тема правової взаємодії радянської держави і інвалідів-фронтовиків представляє для соціальної історії України. Досвід проведення соціальної політики радянським режимом є затребуваним для уникнення негативних аспектів і запровадження всього позитивного зі здійснення системи заходів з соціального захисту наших бійців АТО, які зазнали важких поранень і травм, захищаючи цілісність і суверенітет незалежної України.

Українська і зарубіжна історіографія поки що залишають поза увагою цю тему. Жодного спеціального дослідження з питання соціального захисту інвалідів війни і його правового забезпечення в радянській Україні немає. Можна виявити лише окремі зауваження стосовно інвалідів-фронтовиків, умов їхнього життя, ставлення партійно-урядового керівництва до цієї групи радянських людей. На край важке становище інвалідів Вітчизняної війни в післявоєнний час вказує російська дослідниця О.Ю. Зубкова у своїй монографії «Повоєнне суспільство: політика і повсякдення. 1945 – 1953». Вона підкреслює, що розмір державної пенсії інвалідів-фронтовиків не забезпечував навіть фізіологічного мінімуму. О.Ю. Зубкова констатувала, що традиційний радянський бюрократизм майже повністю нівелював спроби

держави допомогти вчорашнім фронтовикам [1, с.30]. Висновок про бюрократизм радянської системи соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни робить і український автор В.В. Кононенко [2, с.10]. Історик Л.В. Ковпак у своїй монографії звертає увагу на таку ділянку соціального захисту інвалідів війни як працевлаштування і наводить дані по Україні за 1948 р. Вона також оприлюднила суми коштів, які виплачувала держава у вигляді пенсій фронтовикам-інвалідам [3, с.10]. Про неадекватність радянської системи соціального захисту в післявоєнний період зазначає український дослідник В.М. Гаврилов [4, с.15]. Отож, як бачимо юридичний аспект соціального захисту інвалідів-фронтовиків в післявоєнні роки в історичній науці залишається невисвітленим.

Водночас, варто звернути увагу на деякі спеціальні роботи радянських авторів, які присвячені характеристиці інституту соціального забезпечення в СРСР. Це особлива пропагандистська література, яка має на меті показати успіхи радянської держави у цій сфері. Але поряд з пропагандою тут можна знайти і фактичний матеріал. Так, А.Є. Козлов у книзі під заголовком «Вони не забуті. (Основні риси соціального забезпечення в СРСР)» розповідає про те, що вже в перші дні радянсько-німецької війни було запроваджено новий порядок призначення і виплати допомог сім'ям військовослужбовців, при місцевих радах були створені відділи по державному забезпеченню і працевлаштуванню сімей військовослужбовців, а на керівників радянських і господарських організацій держава покладала персональну відповідальність за створення інвалідам Вітчизняної війни належних умов для життєдіяльності [5, с.9]. В.С. Андрєєв у книзі «Соціальне забезпечення в СРСР» оприлюднив раніш недоступне широкому загалу визначення інвалідності і критерії диференціації інвалідів на I, II і III групи [6, с.81]. Загалом, зазначені роботи не містять ґрунтовної характеристики правових документів, якими унормовувався соціальний захист інвалідів Вітчизняної війни.

Встановивши, що тема, загалом, залишається маловивченою, ми можемо визначити предмет дослідження – правові аспекти життєдіяльності інвалідів Вітчизняної війни в роки війни і в перші післявоєнні роки. Метою роботи є аналіз системи правових і регулятивних документів щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Досягнення дослідницької мети можливе за умови вирішення наступних наукових завдань:

- розкрити особливості правової бази функціонування системи соціального забезпечення в Україні в роки радянсько-німецької війни і в післявоєнний період;
- показати місце інвалідів Вітчизняної війни в системі соціального забезпечення згідно з юридичними і нормативними актами радянської держави;
- простежити динаміку нормативної бази соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків.

Напередодні Другої світової війни система соціального забезпечення в УРСР була сформована. Окреме місце в ній відводилось інвалідам війни. Було визначено, що інвалідність – це засвідчений медичним органом стан, при якому внаслідок хронічного захворювання або анатомічних дефектів, які викликають стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, особа змушена вимушено припинити професійну працю на тривалий термін або може працювати при значній зміні звичайних умов праці [7, с.81].

Серед нормативних актів, які регламентували соціальне забезпечення інвалідів війни в роки радянсько-німецької війни і в післявоєнний період особливе місце займає постанова РНК СРСР №1269 від 16 липня 1940 р. «Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу строкової служби та їх сім'ям». Затверджувалося підвищення розмірів пенсій для інвалідів війни, вдосконалювалася система їх призначення. Проводилось розмежування між інвалідами, які отримали інвалідність на фронті під час безпосередніх бойових дій і інвалідами, які стали такими внаслідок нещасного випадку або хвороби, які не були пов'язані з бойовими діями.

Початок і перебіг радянсько-німецької війни зумовили необхідність внесення низки змін до правової бази соціального забезпечення інвалідів. Упродовж перших місяців війни, коли Червона Армія зазнала катастрофічних втрат, з'являється нова категорія у сфері соціального

забезпечення – «інваліди Вітчизняної війни». Юридичне виокремлення нової категорії інвалідів відбулось навесні 1942 р. Постановою РНК СРСР від 6 травня 1942 р. №640 «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни» на народних комісарів соціального забезпечення союзних республік була покладена персональна відповідальність за працевлаштування і організацію виробничого навчання інвалідів війни, а на керівників підприємств і організацій – обов'язки в стислі терміни надавати інвалідам відповідну роботу. Інвалідам Вітчизняної війни надавалось переважне право зарахування на всі державні підприємства і організації. Керівники підприємств і організацій зобов'язані були при розподілі житлової площі в першу чергу забезпечувати інвалідів-фронтовиків. При наркоматах соціального забезпечення та обласних відділах наказувалося створити спеціальні сектори по працевлаштуванню, а при районних відділах – посаду інспектора з працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни [8, арк.33]. 20 травня 1942 р. РНК УРСР і Центральний Комітет ЦК КП(б)У затвердили постанову №115 «Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни». Наркомат соціального забезпечення УРСР зобов'язаний був відновити діяльність управління навчання та трудовлаштування тепер вже «інвалідів Вітчизняної війни» [9, арк.6]. Протягом червня 1942 р. органи соціального забезпечення УРСР пробували проводити відповідну роботу з працевлаштування на території 12 ще не окупованих нацистами районів Харківської області і 7 районів – Ворошиловградської.

Радянський уряд намагався, використовуючи доволі обмежені засоби, поставити інвалідів Вітчизняної війни в особливі умови. Згідно з постановою РНК СРСР від 18 січня 1943 р. №73 «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни» пенсії працюючим інвалідам відповідні органи мали виплачувати незалежно від розмірів зарплати чи доходів від праці у колгоспах. Ця стаття фактично нівелювала відповідну вимогу постанови від 16 липня 1940 р., яка прив'язувала розмір пенсії до суми заробітної плати інваліда III групи і це, власне, було виявом соціальної справедливості.

Врегулювання соціального захисту інвалідів-фронтовиків продовжується постановою РНК СРСР від 28 квітня 1943 р. №459 «Про виплати пенсій і допомог військовослужбовцям та їх сім'ям, пенсіонерам і багатодітним матерям у місцевостях, звільнених від неприятеля». Постанова встановлювала твердий розмір пенсії інвалідам II групи – 67 крб.50 коп. (інвалідам-фронтовикам, які не пов'язані з сільським господарством) і 37 крб. (інвалідам війни, які працювали в колгоспах і мали індивідуальне господарство). Тут неважко помітити дискримінацію інвалідів війни-селян [10, с.42].

17 червня 1943 р. РНК СРСР постановою №668 затвердила Інструкцію «Про порядок призначення і виплати допомоги та пенсій військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу», яка внесла відповідні корективи до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. Якщо військовослужбовець звільнявся зі служби через інвалідність, то його сім'я отримувала державну допомогу до тих пір, поки інвалідові не призначалася пенсія по інвалідності. Показовим є положення документу, згідно з яким, сім'ям, які проживали на окупованій території, пенсії і допомоги за період окупації не виплачувалися, незважаючи на те, що їхні близькі родичі у цей час воювали в рядах Червоної Армії.

Війна змушувала радянський режим продовжувати коригування системи соціального забезпечення військовослужбовців Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. 31 січня 1944 р. РНК СРСР ухвалила постанову №104, якою затверджувалася Інструкція «Про порядок призначення і виплати пенсій по інвалідності військовослужбовцям рядового, сержантського і старшинського складу». Згідно з п.2 право на пенсію на випадок інвалідності отримали: а) військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу, які перебували на строковій дійсній військовій службі; б) військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу, які були призвані із запасу; в) курсанти, які мали звання рядового, сержантського або старшинського складу; г) добровольці рядового, сержантського і старшинського складу; д) медичні сестри, які перебували на військовій службі на посадах сержантського і старшинського медичного складу; е) працівники,

прирівняні щодо пенсійного забезпечення до військовослужбовців. Розміри пенсій встановлювалися залежно від причин і ступеня інвалідності, а також від характеру попередньої роботи військовослужбовця до призову на військову службу.

Інструкція зберігала диференціацію пенсій залежно від ступеня інвалідності. Військовослужбовцям, зв'язаним із сільським господарством, пенсії призначалися в розмірі 80% від пенсій, встановлених для військовослужбовців не зв'язаних з сільським господарством.

В Інструкції зазначалося, що пенсії, які призначалися за цією статтею не могли бути нижчі від таких місячних розмірів: а) не зв'язаних з сільським господарством: інвалідам I групи – 150 крб.; інвалідам II групи – 120 крб.; інвалідам III групи – 90 крб.; б) зв'язаних з сільським господарством: інвалідам I групи – 120 крб.; інвалідам II групи – 96 крб.; інвалідам III групи – 72 крб. [11, с.39].

Військовослужбовцям – інвалідам сержантського і старшинського складу розмір пенсії встановлювався на 25% вищим від пенсій, призначених рядовим військовослужбовцям – інвалідам. А 7 липня 1945 р. РНК СРСР затвердила постанову №1634 і 15 грудня 1945 р. постанову №3102, згідно з якими, ефрейторам та старшим матросам також призначалися надбавки 25% до пенсій. Їх фактично урівняли в пенсійному забезпеченні з сержантами і старшинами.

Інструкція від 31 січня 1944 р. уточнювала, яку особу можна віднести до категорії тих, що зв'язані з сільським господарством. Зв'язаними з сільським господарством вважалися: а) ті, хто є членами колгоспу; б) особи, господарство яких підлягає оподаткуванню сільськогосподарським податком. Навіть, якщо інвалід, згідно з пільгою не платив податок, або платив його частково, все одно пенсія йому призначалася як зв'язаному з сільським господарством.

На початку 1946 р. РНК СРСР ухвалила рішення підняти розмір пенсій інвалідам Вітчизняної війни I групи. Згідно з постановою РНК СРСР від 28 січня 1946 р., мінімальний розмір пенсій інвалідів I групи, які отримали поранення під час бойових дій, був установлений у розмірі 300 крб., а тих інвалідів I групи, які отримали каліцтво не під час перебування на передовій, на 20% нижче від мінімально розміру пенсій для інвалідів Вітчизняної війни вищезначеної категорії.

Виявляли активність щодо поліпшення соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни і республіканські структури. Протягом 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили дві постанови «Про трудове влаштування, виробниче навчання і матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни» [12, арк.71]. Державні органи опікувалися перенавчанням інвалідів-фронтовиків. 26 лютого 1945 р. Наркомат охорони здоров'я і Наркомат соціального забезпечення УРСР ухвалили спільний наказ №2 «Про покращення роботи по організації працевнавчання поранених і хворих при госпіталях». В наказі йшлося про необхідність організації курсів трудового навчання при евакогоспіталях і, насамперед, при госпіталях, виділених для протезування. В наказі наголошувалося на тому, щоб до цієї роботи залучалися місцеві господарські організації промислової кооперації, кооперації інвалідів, легкої промисловості, відділи народної освіти, земельні відділи. В протезних госпіталях рекомендувалося створювати майстерні для навчання інвалідів з ампутаціями протезному ремеслу. Складання програм навчання, оплату викладачів і наставників, видача відповідних посвідчень інвалідам покладалась на органи соціального забезпечення [13, арк.3].

Найскладнішою побутовою проблемою України після вигнання нацистів була проблема житла. Страждали від неї і фронтовики-інваліди. Тому, Раднарком СРСР окремою постановою від 30 квітня 1944 р. №492 «Про порядок відпуску лісу колгоспам і сільському населенню у звільнених районах» надавав деякі пільги для придбання інвалідами війни дерева на будівництво житла і господарських споруд [14, с.131].

У жовтні 1948 р. Рада Міністрів СРСР затвердила Інструкцію «Про порядок виплати пенсій інвалідам III групи, які забезпечуються органами соціального забезпечення».

Інструкція вимагала зменшувати розмір пенсії тим працюючим інвалідам III групи, в яких сума їх пенсії і зарплати перевищувала розмір зарплати, яку вони отримували до переходу на інвалідність. А інвалідам III групи, які проживали на селі і працювали на промислових підприємствах, або службовцями, пенсії взагалі припиняли виплачувати [15, с.252].

Інструкцією про забезпечення пенсіями інвалідів Вітчизняної війни III групи, а також затвердженим 9 квітня 1948 р. новим «Положенням про Міністерство соціального забезпечення Української РСР і місцеві органи соціального забезпечення», завершилися основні зміни в нормативну базу соціального захисту інвалідів Вітчизняної війни, які були запроваджені в роки війни і в перші післявоєнні роки.

Таким чином, юридичне врегулювання соціального захисту інвалідів Вітчизняної війни тривало як упродовж війни, так і в післявоєнний період. У роки війни юридичні норми були більш гуманними щодо фронтників. У післявоєнний період спостерігається прагнення радянського режиму «зеконотити» на покалічених військових. А інваліди Вітчизняної війни, які мешкали на селі, зазнали дискримінації.

**Гордиенко Г.Н. Юридическое урегулирование социальной защиты инвалидов Отечественной войны (1942-1948 гг.).**

**Аннотация:** В статье проанализировано процесс формирования государственной политики социального обеспечения инвалидов Отечественной войны. Освещено становление системы юридических и нормативных актов советского государства, которые регламентировали социальное обеспечение инвалидов Отечественной войны в Украине. Анализируется содержание указов, постановлений и инструкций относительно социальной защиты фронтников, принятых в годы войны и послевоенный период. В статье показано содержание мероприятий советского государства по поддержке инвалидов Отечественной войны в послевоенный период.

**Ключевые слова:** инвалиды Отечественной войны, социальное обеспечение, юридические и нормативные акты, указы, пенсионирование, трудоустройство.

**Hordienko H.M. Legal regulation of social protection for Patriotic War (1942-1948).**

**Abstract:** The process of establishing the state policy of social security for Patriotic War invalids is analysed. The forming of the system of legal and normative acts of the Soviet State which are regulated by the public welfare of invalids of the Great Patriotic War in Ukraine is lighted. The substance of laws, decrees, decisions and instructions in relation to social security of the front-line soldiers accepted in the years of war and post-war period is analysed. The contents of the measures of the Soviet State on public welfare the Patriotic War invalids in a post-war are period disclosed in the article.

**Key words:** invalids of the Patriotic War, social security, legal and normative acts, decrees, pension, employment.

## ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 229 с.
2. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Кононенко. – Вінниця, 2004. – 28 с.
3. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К., 2003 – 250 с.
4. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільськогосподарського населення у 1943 – 1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Гаврилов. – Чернігів, 2004. – 34 с.
5. Козлов А.Е. Они не забыты. (Основные черты социального обеспечения в СССР) / А.Е. Козлов. – М.: «Советская Россия», 1977. – 122 с.

6. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР / В.С. Андреев. – М.: «Знание», 1968. – 80 с.
7. Топчиев И.С. Организация работы органов социального обеспечения / И.С. Топчиев. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 150 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 12. – 136 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф.Р – 2. – Оп. 7. – Спр. 510. – 71 арк.
10. Шарова А.Л. Сборник материалов по государственному обеспечению инвалидов войны и семей военнослужащих / А.Л. Шарова, В.А. Аралов – М.: Издательство Министерства Социального Обеспечения РСФСР, 1947. – 238 с.
11. Слободянский М.С Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню / М.С. Слободянский, Ш.С. Гітман, Ф.Г. Ананченко. – К.«Радянська Україна», 1949. – 455 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 4. – 101 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 26. – 184 арк.
14. Казьмин Я.М. пособия, пенсии и льготы по налогам и сборам военнослужащим и их семьям (Сборник руководящих и инструктивных материалов. / Я.М. Казьмин. – М.: Госфиниздат, 1944. – 142 с.
15. Слободянский М.С Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню / М.С. Слободянский, Ш.С. Гітман, Ф.Г. Ананченко. – К.«Радянська Україна», 1949. – 455 с.

УДК 94(477.74) «191/192»

**К.В. Діденко**

## **СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОГО БУДИНКУ ВЧЕНИХ 1922 Р.**

**Анотація:** Досліджується процес створення ВУКСом одного з перших Будинків вчених на теренах України – Одеського Будинку вчених. Його головним завданням було створення сприятливих умов, за яких співробітники всіх галузей науки і мистецтва могли б збиратися не тільки для обміну своїми досягненнями, але і для ознайомлення з ними широких трудових мас. З першого дня роботи наукової установи було затверджено статут, де прописувалися головні позиції функціонування Будинку вчених. З'ясовано роль учених у розгортанні його діяльності.

**Ключові слова:** Всеукраїнський Комітет Сприяння Ученим, Будинки вчених, Секція Наукових співробітників, Одеський Будинки вчених, Бюро Секції Наукових Співробітників, Правління Будинку вчених, комісії.

Споконвіку відводилися місця, де збиралися люди за професіями. Сьогодні в містах, що мають потужний науковий потенціал – Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську існують Будинки вчених, де науковці мають можливість професійного спілкування – дебатовати, обмінюватися інформацією, ідеями, вислуховувати опонентів. Будинки вчених і сьогодні залишаються значними науковими центрами, в яких зберігаються і підтримуються традиції провідних наукових шкіл, місцем збереження інтелектуального потенціалу.

Сьогодні Одеський Будинки вчених, що налічує уже понад 90 років свого існування, наповнений атмосферою живого професійного наукового спілкування, що відповідає культурним запитам еліти суспільства – наукової та творчої інтелігенції.

Метою нашої розвідки є дослідження процесу створення Одеського Будинку вчених, як наукової установи, яка об'єднувала вчених у 20-х рр. ХХ ст.

Непростими для науковців УСРР були 20-ті р. ХХ ст. Закінчення Першої світової війни, часта зміна влади або існування декількох одночасно, бажання прогресу, прагнення в реконструкції старого ладу і будівництва нового, стало особливим періодом в історії